

In från sidan

Elizabeth W. Fernea.

En pionjär i studiet av muslimsk religiös praxis

CATHARINA RAUDVERE

ENGLISH ABSTRACT: *An apparent trend in the study of Islam and Muslims during the last decades is the growing interest in religious everyday life and ritual practice. Sometimes Islamic Studies are said to be too focused on politicization, extremism and migration, but contemporary studies to a growing extent also discuss 'lived religion' and 'vernacular religion' with the ambition to identify how individuals and smaller groups practice and understand their religion. These studies have provided important documentation of practices, methodological and theoretical discussions and a more complex view on texts and the uses of texts. But such an interest has a long history. This article presents one of the pioneers in the study of Muslim piety, Elizabeth Fernea, and points to the importance of early ethnography as a resource for the study of contemporary religion. Fernea's two-year stay in a Shiite small-town in Iraq generated fully-fledged descriptions of everyday piety as well as a unique account of a pilgrim tour to Karbala 1957. Its literary style immediately gave *Guests of the Sheik* a broad range of readers when it was published in 1965, but it took longer before it was established in academic literature. In her book, Fernea describes religious conditions in Iraq in the 1950s and the conflicts between the lives of the clans and the emerging urban middle class. In comparison to the chaos in Iraq since 2003 and the preceding decades of dictatorship, Fernea's study is a narrative from another Iraq.*

SVENSK RESUME: *En påtaglig trend i studiet av islam och muslimer under de senaste årtiondena har varit ett växande intresse för religiöst vardagsliv och rituell praxis. Islamstudier skylls ibland för att vara alltför fokuserade på politisering, extremism och migration, men samtida studier som inte primärt behandlat dessa frågor har i ökad utsträckning studerat 'lived religion' och 'vernacular religion'. Dessa perspektiv har genererat betydelsefull dokumentation av praxis, metodologiska och teoretiska diskussioner, samt bidragit till en mer komplex syn på text och textbruk. Men intresse för hur människor praktiserar sin religion och lokala tolkningar har en lång historia. Denna artikel presenterar en av pionjärerna för studiet av muslimsk fromhet, Elizabeth Fernea, och pekar på betydelsen av tidigare etnografi som resurs också för religionsvetenskapens samtida studier. Ferneas tvååriga vistelse i en shiamuslimsk småstad i Irak resulterade i skildringar av såväl vardagens fromhet som en unik framställning av en pilgrimsfärd till Karbala 1957. *Guests of the Sheik* fick från början en bred läsekrets när boken publicerades 1965, men det dröjde innan den fick en självklar plats i den akademiska litteraturen. I jämförelse med det tillstånd av kaos och våld som Irak befinner sig i sedan 2003 och den diktatur som föregick är Ferneas studie ett vittnesmål om ett annat Irak, men som ohjälpligt hör till historien.*

Spänningarna mellan klanernas traditionella liv och den begynnande framväxten av en utbildad urban medelklass är ett bärande tema i studien liksom de komplicerade relationerna mellan muslimer och kristna.

KEYWORDS: *Elizabeth Fernea; Shia Islam; Iraq; Muslim piety; vernacular religion; pilgrimage; Quranic recitation; anthropology of religion; ethnography of religion*

En påtaglig trend i studiet av islam och muslimer under de senaste årtiondena har varit ett växande intresse för religiöst vardagsliv och rituell praxis. Islamstudier skylls ibland för att vara alltför fokuserade på politisering, extremism och migration, men samtida studier som inte primärt behandlat dessa frågor har i ökad utsträckning studerat 'lived religion' och 'vernacular religion' med ambition att identifiera vad som är bärande för individers och mindre gruppers förståelse av sin religion och därmed med inflytande på hur samtida islam utvecklas i många skilda riktningar.¹ Dessa perspektiv har genererat betydelsefull dokumentation av praxis, metodologiska och teoretiska diskussioner, men också bidragit till en mer komplex syn på text och textbruk. Ett tidigare smått dikotomiskt förhållande mellan text och praxis har ersatts med ett fokus på textproduktion som ett kontinuum med många inblandade parter. Forskare som John Bowen, Anna M. Gade, Samuli Schielke och många andra har framhävt texters plats i lokal muslimsk religionsutövning och lekfolk som aktiva producenter av text (muntlig som skriftlig) och del av pågående tolkning.² Men också dessa perspektiv har sina föregångare.

Att söka sig bakåt för studiet av samtiden

När jag valde min hjältinna för detta temanummer var det för att framhäva betydelsen av tidigare etnografi som resurs också för religionsvetenskapens samtida studier. I mitt fall blev detta tydligt under ett fältarbete bland sufiorienterade kvinnor i Istanbul under mitten av 1990-talet där jag bevittnade bönesamlingar som inte alltid korresponderade med ritualgenrer sådana de presenterades i den etablerade akademiska litteraturen (Raudvere 2002). Var det helt udda ritualer jag såg praktiserade? Hade de möjligtvis motsvarigheter i andra delar av den muslimska världen? Hur skulle jag tolka informanternas försäkran om att kvinnor som ritualledare och predikanter "alltid" hade funnits? Men det var inte givet vart jag skulle vända mig för att finna beskrivningar och analyser som stödde mina egna observationer. En sak var dock säker, koranrecitationer, exeges och undervisning var fast etablerade och följde lokala moraliska och estetiska normer. Såväl ritualledare som deltagare hade ett personligt förhållande till kanoniska texter och litterära traditioner. Men var fanns spåren av dem i den akademiska litteraturen?

När jag började söka efter beskrivningar av motsvarande fromhetsövningar fick jag leta material bortom de givna studierna av islam i Turkiet och sufiska traditioner. En möjlighet till jämförelser fann jag däremot i en numera klassisk etnografisk skildring av en shiamuslimsk

¹ Ett nordiskt exempel på en sådan intresseinriktning är nätverket "The Study of Islam as Lived Religion. An Interdisciplinary Network". Se: www.modernity.ku.dk/research/the-study-of-islam-as-lived-religion/

² För att markera bredden av dessa studier kan ytterligare nämnas Anne K. Rasmussens studier av koranrecitation och musikaliska traditioner i Indonesien (2010), Ingvild Flakeruds arbete om bildbruk och shiitisk estetik i Iran samt Lara Deeb och Mona Harbs *Leisurely Islam* om fromhet och fritidsliv i urbana miljöer (2013).

småstad i 1950-talets södra Irak. Den har för många, inklusive mig själv, varit en stor inspiration tack vare författarens förmåga att levandegöra rituellt liv och de människor som engagerar sig i dessa praktiker. Studien är dock inte endast ett verk med empiriska data om lokalt fromhetsliv, bokens resonemang om fluktuerande relationer till informanter, hur att framställa inbördes förhållanden mellan individer och de olika kollektiv de är delaktiga av (släkt, social grupp, kön etc.) är också exempel på en tidig reflexiv hållning. Och detta av en författare som inte var utbildad antropolog.

Elizabeth Ferneas *Guests of the Sheik* fick från början en bred läsekrets när boken publicerades 1965 och boken har sålt i över 100.000 exemplar (Fernea & Fernea 1989, 43), men det dröjde innan den fick en självklar plats i den akademiska litteraturen.

In från sidan. En kort biografi

Elizabeth Warnock föddes 1927 i Milwaukee, men levde under stora delar av sin barndom i Kanada. Depressionens hårda tider var en del av Ferneas barn- och ungdom, och även om hennes egen familj var förhållandevis välbeställd fick hon tidigt blick för människors skiftande villkor. Efter familjens återkomst till USA tog Fernea examen i engelsk litteratur vid Reed College i Oregon där hon också mötte sin blivande make, en antropolog med intresse för hur lokala maktförhållanden i Mellanöstern förändras i samband med vattenreglering och nya möjligheter till utkomst (Hassan 2001).

Elizabeth Warnock och Robert Fernea gifte sig 1956 och for på hösten samma år till södra Irak där Robert skulle samla in material till sin avhandling. De var formellt sett gäster hos schejk Hamid i staden hon gav namnet El Nahra (verklighetens Dagharah) i sin bok. Schejken var ännu traktens starke man, men hans maktposition baserad på klientillhörighet hotades av de sociala reformer som genomfördes under 1950-talet. Småstaden vid Eufrats stränder blir det mikrokosmos genom vilket social mobilitet, kvinnors växande tillgång till högre utbildning och ökade kontakter mellan etniska och religiösa grupper i urbana miljöer skildras.

Varken Elizabeth eller Robert hade vid ankomsten något specifikt intresse för religion och än mindre några djupare kunskaper om shiamuslim eller kristna grupper i Mellanöstern. Likväl är det just religiösa förhållanden bland shiamuslimer och spänningarna mellan klanernas traditionella liv i utkanten av staden och den begynnande etableringen av en utbildad urban medelklass med helt andra värderingar och livsstil som kom att bli ett bärande tema i *Guests of the Sheik*.³ Men det tog många år innan Elizabeth Fernea sammanställde sina anteckningar och bestämde sig för att publicera sina erfarenheter från en småstad i förändring och ett land i politisk turbulens. Efter hemkomsten till USA färdigställde Robert snart sin avhandling vid University of Chicago och paret gav sig genast därefter ut på en ny lång utlandsperiod. Denna gång för en 6-årsvistelse i Egypten. Härigenom skaffade de sig en gedigen erfarenhet av samtidens Mellanöstern som för båda var avgörande för deras fortsatta forskningsprojekt. Det var också i Egypten Elizabeth Fernea sammanställde sina anteckningar från Irak till en bok.

³ När Robert Fernea 1970 gav ut sin avhandling som monografi, *Shaykh and Effendi*, skrev han i förordet om sin hustru när han tackar henne: "who not only helped me in every possible way to write this book, but also wrote her own version of our Iraqi experience, to which I suggest the reader refer when he wonders about the people and experiences around which this analysis turns" (1970: ix). Robert Fernea redigerade även långt senare en bok om statskuppen som genomfördes i Bagdad just när paret Fernea reste hem, *The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited* (1991) tillsammans med Wm. Roger Louis.

Från 1966 blev Austin familjen Ferneas bas i USA där båda undervisade vid University of Texas varvat med många resor till Mellanöstern. Men Elizabeths karriär var inte lika rak som Roberts. Utan examen i mellanösternstudier eller antropologi blev hon utnämnd till *senior lecturer* först 1975, men det var paret Fernea som tillsammans satte sin prägel på universitetets Center for Middle Eastern Studies.⁴ Elizabeth och Roberts egna långa erfarenhet av regionen satte fältarbete och lokalkännedom i centrum och resultaten blev något annat än tidigare decenniernas skrivbordsstudier. Flera generationer av studenter har vittnat om den uppmuntrade och kreativa miljö som centret utgjorde. Sabra J. Webber beskriver parets hem i sitt minnesord över Elizabeth som "a welcoming, inclusive and creative space where people of an enormous range of backgrounds and divergent and conflicting perspectives could converse" (2009, 151). 1990, 25 år efter ankomsten till Austin, utnämndes Elizabeth Fernea till *full professor* i engelska och mellanösternstudier.

Efter publiceringen av den första boken förblev Elizabeth Fernea en mycket produktiv författare, dock mer akademisk i både stil och analys. Hennes problemformuleringar blev alltmer kopplade till politiska förändringar på global och nationell nivå i förhållande till vad människor uppfattar som kultur och tradition. Det särskilda intresset för kvinnor, barn och familj i Mellanöstern krävde inte bara ett nytt slags material, utan var också metodiskt utmanande. Paret Fernea skrev också flera böcker och artiklar tillsammans. Trots olika akademiska positioner var det ett sam-arbete i ordets egentliga mening. Här är inte platsen att redogöra för dessa gemensamma verk, men två av dem är av särskilt intresse: *Remembering Childhood in the Middle East: Memoirs from a Century of Change* (2002) och *The Arab World: Personal Encounters* (1985 som även utkom i en reviderad upplaga 1997, *The Arab World: Forty Years of Change*). Den förra är en unik samling av dokument (de flesta av dem i någon självbiografisk form) som identifierar ännu ett understuderat område genom sin presentation av barndomsskildringar som gestaltar 1900-talets dramatiska historia i Mellanöstern. Genom dessa mikrohistorier blir de större processerna synliga. Den andra boken är personliga reflektioner över ett halvt sekel av mellanösternstudier och speglar paret Ferneas allt tydligare politiska ställningstaganden. Även om de båda tillhörde en tidigare generation blev de under 1970- och 80-talen – en period med eskalerande konflikter i Mellanöstern – del av en debatterande forskning. Detta rimmar också med Elizabeth Ferneas vision om att kunna förmedla röster som inte alltid nådde offentligheten. Det som började som ett kvinnoperspektiv, kom också att inbegripa försök att fånga upplevelser och ställningstaganden på olika sidor av en konflikt.

Det följande skall framför allt uppmärksamma två teman från Elizabeth Ferneas Irakbok som förblivit referenspunkter för senare forskning: vardagens religion och reflektionerna över författarröstens relation till andra aktörer i framställningen. Det är också *Guests of the Sheik* som alltså är Elizabeth Ferneas mest lästa text och en given föregångare i nutida studier av praktiserad islam.

⁴ Jag är tacksam för det långa samtal jag hade med professor Roberta Micallef, Boston University, den 20 november 2016 i samband med den årliga konferensen för The Middle East Studies Association (MESA). Liksom många andra av Elizabeth och Robert Ferneas studenter framhöll Micallef den kombination av uppmuntran och krav på gedigna kunskaper om regionen som frambringade flera generationer av engagerade mellanösternforskare.

Den medföljande. Irak 1956–58

Tiden är slutet av 1950-talet och rösten i *Guests of the Sheik* tillhör en ung amerikansk kvinna, nygift med en antropolog, vars smekmånad utgjordes av en tvåårig vistelse i en småstad i södra Irak.⁵ Boken beskriver hur en ung kvinna mognar under vistelsens gång och blir en självständig aktör som handlar utifrån egna intressen och beslut om vad som är viktigt och relevant. Det som först var främmande, obegripligt och skrämmande blir en värld vars livsvillkor författaren önskar förmedla till sin, i förstone, amerikanska publik.

På 1950-talet dominerade statsvetenskapliga perspektiv amerikansk mellanösternforskning och resultaten användes ofta som underlag för utrikespolitiska bedömningar och diplomati snarare än att utgöra tvärvetenskapliga områdesstudier; en vetenskaplig studie skulle därför vara fri från subjektiva anmärkningar. I en tid som fortfarande trodde att strikt objektivitet i humaniora och samhällsvetenskap var möjlig att uppnå, genrebestämde Elizabeth Fernea själv sin bok som "a personal narrative". Där förenades den litterärt berättande stilen med den dokumenterande och det står helt klart att ambitionen inte var en akademisk publikation. Dessa ambitioner kom först senare. Elizabeth Fernea för inga explicita resonemang i *Guests of the Sheik*, men genom sin hållning till processen mellan observation och text är hon de facto en föregångare till de resonemang kring subjektivitet och reflexivitet som i så hög utsträckning kom att prägla 1990-talets och det följande decenniets antropologiska forskning. Hennes strategi var inte grundad på den slags teoretiska reflektion som forskare som Paul Stoller, George Marcus, Renato Rosaldo, James Clifford och andra bygger på, utan snarare en – i kvalificerad mening – intuitiv förståelse av att förmedlarens erfarenheter är det grundläggande rastret i texten. En nyfiken författare är närvarande i texten som ett förmedlande jag utan att göra sig själv till huvudperson. Observationer, erfarenheter och berättelser om tillkortakommanden, kriser och konflikter är ständiga påminnelser om att delaktigheten är en utopi för den tillfälliga besökaren. Elizabeth Fernea är personlig, men aldrig privat.

Flera av kvinnorna i El Nahra önskade verkligen få med Fernea till olika religiösa begivenheter. Inte för att de stödde eller förstod det etnografiska projektet utan för att den amerikanska kvinnan skulle lära sig något bättre. Många av ritualerna var intensiva och emotionella; både de irakiska kvinnorna och Fernea själv dras med i förloppet och gränsen mellan deltagande och observation är aldrig helt tydlig. Men ärlighet är ett viktigt tema för Fernea och hon benämner sin position "a sense of participation" (1965, 208). Boken inleds *in medias res*: "The night train from Baghdad to Basra was already hissing and creaking in its tracks when Bob and I arrived at the platform" (1965, 3). Den som endast läser de första sidorna kan missförstå texten som en konventionell reseskildring och inte början på en extraordinär etnografisk insats. Läsaren bjuds in till något som först verkar vara ett äventyr och det är "Bob and I" som är subjektet i inledningen. De inledande kapitlen om den första tiden i El Nahra tematiserar upplevelsen av främlingskap och önskan att vara Robert till hjälp, att vara den stödjande: "I had to get along well in El Nahra so I could help Bob with his work. But would I be able to do so?" (1965, 5). Hennes roll var den medföljandes, men maken insåg från början att han inte hade någon tillgång till halva samhället utan var beroende av hustruns observationer; hon förstod också gradvis själv värdet av de egna observationerna, och möjligheten att närma sig något okänt fångar Elizabeth.

⁵ Den politiska oro i Irak som ledde fram till statskuppen den 14 juli 1958 var också märkbar i El Nahra. De ideologiska diskussionerna spelar en mindre roll bland de stamkvinnor som Elizabeth Fernea främst rör sig bland, men arabnationalismen är en given referenspunkt när hon beskriver möten och samtal med den utbildade medelklassen som har stora förväntningar på vad framtida omvälvningar ska bära med sig.

Både Robert och Elizabeth hade försökt att förbereda sig inför resan och hade tagit lektioner i arabiska vid Georgetown University innan avfärden. Väl på plats var kommunikationsproblemen både språkliga och sociala. Småstaden Robert Fernea valt för sitt fältarbete var socialt uppdelad mellan bosättningarna på de olika sidorna av Eufrat och för hans undersöknings skull bodde paret på den betydligt fattigare sidan bland familjer från de stamfolk som också levde på landsbygden runt omkring. Elizabeth valde att försöka följa de lokala normerna för klädsel, rörelsemönster och sysselsättningar; hon förblev dock *amerikyia* – en främmande fågel som förr eller senare skulle lämna staden. Även om hennes primära strategi var att försöka anpassa sig var hon ändå en mediator mellan män och kvinnor liksom mellan olika sociala och ekonomiska grupper.

Genom ett stort fokus på kropp och kön, inte minst genom diskussioner av klädsel, rum och rörlighet kan texten synas konventionell. Men det rör själva förutsättningen för materialinsamlingen och perspektivet på skeendena. "My partial acceptance into the society of the women was a mysterious process" (1965, 135). Fernea reagerar ibland också kraftigt på det främmande och blir i början rätt så bryskt behandlad av kvinnorna. När hon ifrågasätts kan det ofta vara både personligt och kränkande. Ferneas grundinställning kan karakteriseras som intresserad välvilja, beredskap att följa vardagslivet på lokala villkor och önskan att smälta in. Nyckeln till att etablera sig som individ i sammanhanget visar sig föga förvånande vara språket; "as my Arabic improved I was able to participate more fully in the half-joking, half-serious teasing with which the women entertained each other" (1965, 135). Men ganska snart stöter hon också på gränser för vad hon kan acceptera med bevarad personlig integritet. Det rör bland annat familjevåld som är ett återkommande tema i kvinnornas diskussioner som något socialt accepterat. Med en grundinställning att den lokala kulturen bär på förutsättningarna för kvinnors större frihet blev detta svårt att hantera på ett såväl etiskt som metodologiskt konsekvent sätt. Ibland när kommunikationen blir för närgången blir Ferneas reaktioner också starka och behovet av distans påtagligt. Många av kommentarerna från de andra kvinnorna handlar om att de ifrågasätter paret Ferneas relation och de meddelar att Robert mycket snart kommer att ta sig en andra hustru eftersom Elizabeth i deras ögon är så oattraktiv. En lösning vore att hon skaffade några tatueringar; "it will help you keep your husband". Men här gick gränsen för att vara bejakande och inkluderande. Markeringen stärkte å ena sidan hennes sociala position, men samtidigt innebar den en kris för självförståelsen att vara en gäst som inte skyr några ansträngningar eller utmaningar för att anpassa sig till den lokala kulturen. Från att vara *amerikyia*, med ett stort tålmod, blir Elizabeth Fernea ett starkare individuellt subjekt i texten. Därmed öppnas också vägen till att låta "den lokala kulturen" bli mer mångfasetterad.

Irak var ett okänt land för den amerikanska publiken och Fernea var noga med att komplettera de detaljerade beskrivningarna med förklaringar för att inte främmandegöra människorna hon mött i El Nahra. Utgångspunkten för många av Ferneas resonemang är de uppenbara kulturella skillnaderna, men hennes övergripande projekt var snarast att identifiera det allmänmänskliga. Ferneas betoningar av möjligheten att se likhet bakom kulturell variation, säger lika mycket om mitten av 1960-talet i USA som slutet av 1950-talet i Irak. Det börjar finnas en marknad för kvinnolitteratur och det är också så boken lanseras.

Guests of the Sheik. An Ethnography of an Iraqi Village publicerades 1965 i New York av förlaget Doubleday och den väckte omedelbart intresse för sin etnografi som framhäver ett annat slags islam, inte bara vardagslivets och kvinnornas islam, utan det för allmänheten tämligen okända shiislam i en tid då skillnader inom islam var mindre kända. I den del av Irak som dominerats av shiamuslimer finns sunniislam endast i periferin, både faktiskt och i informanternas medvetande. Då är Iraks kristna minoritet betydligt mer närvarande i boken.

Jenny B. White kallar i sitt minnesord Fernea "a compassionate observer and a hands-on advocate" och hon minns rådet hon fick som ung forskare: "Write down absolutely everything" (White 2009, 62). Kanske är det för att Fernea inte avfärdar detaljer som banala som helheten blir så stark.

Men kulturell skillnad är inte endast en fråga om förhållandet mellan Fernea och kvinnorna i hennes omedelbara närhet. Irak var vid tiden ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle, men det finns ingen anledning att idyllisera förhållandet mellan grupperna. Snarare var det så att moderniseringsprojekten efter andra världskriget i vissa avseenden kom att förstärka skillnaderna. För dem, framför allt män, som genom utbildning kunde ta del av en ökande social mobilitet fanns många möjligheter att navigera på tvärs över religiösa och kulturella mönster. Men förändringar i maktpositioner och nya roller till trots, många hierarkier lever kvar och styr de vardagskonflikter Fernea är så observant på. Blandäktenskap förekommer hos den sekulära befolkningen i El Nahra och då inte sällan bland de nyinflyttade som representerade den moderna staten: lärare, läkare och administratörer, men aldrig hos stambefolkningen på andra sidan bron. Där kunde ingen ens tänka sig att tvätta "kristen tvätt", trots att detta var en viktig inkomstkälla för kvinnor.

Ord och bilder. Den adekvata återgivningens möjlighet – och omöjlighet

Det bestående värdet av en monografi som *Guests of the Sheik* är att den etnografiska informationen har en tydlig förankring i sin samtid och inte refererar till vaga tidlösa traditioner.

Frågan om representation blir därför brännande när Elizabeth Fernea visar en så stor förtröstan på möjligheten att förmedla röster. Genom att ge kvinnorna i sin närhet namn "lär vi känna dem". Rent berättartekniskt är det effektivt, men förrädiskt vad gäller etnografien. Därför är det intressant att notera bejakandet av den auktoritet som författaren påtagit sig som lins mellan händelserna och läsaren. Resultatet är empiriskt rika beskrivningar, på gränsen till det kompakta. I de två starkaste partierna i boken, som rör religiösa högtider, är Elizabeth Fernea mer närvarande. Kanske just därför att hon här tar på sig rollen att vara mer än ett förmedlande filter.

Ramadan i El Nahra har en utpräglad shiitisk karaktär. Liksom i övriga delar av den muslimska världen arrangeras denna månad bönesamlingar varje kväll – för både kvinnor och män, men i helt olika sociala kontexter – i privata hem och andra lokaler. Men i den shiitiska kontexten står martyrskapet i centrum även under fastemånaden och trots den glädje som karakteriserar det sociala livet efter solens nedgång. Det lokala namnet för sådana sammankomster – *kraya* som Elizabeth Fernea skriver det, eller *qraya* – kommer från den allmänt använda termen för koranrecitation, *qirā'a*, sådan den exempelvis förekommer som del av dagens obligatoriska böner. Vad gäller *kraya* i El Nahra står termen för långa recitationer som växlar mellan suror, martyrb berättelser och böner.

Elizabeth Fernea ger läsaren en klassisk tjock etnografisk beskrivning med viktiga iakttagelser om värdskap i hemmen och sociala plikter, rituellt ledarskap och bönegemenskap. Inte minst har beskrivningen av *kraya*-samlingen en betoning på religionens innehåll. De gamla legenderna, de till synes stela sociala formerna och de religiösa hierarkierna till trots så är martyren Husseins lidande och död något som i Ferneas ögon framstår som helt relevant i människors liv. Modernisterna i staden var starka motståndare till ritualerna; för dem representerade de allt som var bakåtsträvande: beroende av auktoriteter, oförnuft och brist på framtidsvisioner. Men samlingarna var djupt förankrade, även hos några av de välutbildade.

En kvinnlig mulla (samma titel används för både manliga och kvinnliga böneledare) är den viktigaste gästen; hon kommer med två yngre assistenter som genom att följa mullans engagemang i olika hem får informell utbildning i rollen som ritualledare. Mullan har vid sidan av Koranen sin personliga *kraya*-samling från vilken hon väljer texter och anpassar innehåll, form och längd efter situationen.

Strukturen på ritualen är given med tre distinkta delar under den kvinnliga mullans ledning, men den har ändå en individuell karaktär som speglar hennes personlighet och lärdom samtidigt som samlingen är en del av högtidscykeln. Även om inget innehåll refereras så framgår det klart att predikan är en väsentlig del av sammankomsten. Det unika med Elizabeth Ferneas beskrivning är att den presenterar mullan som aktör med självklar auktoritet över både teologisk tradition (korankunskaper och uttolkning i predikan) och det ledarskap som gör varje bönesamling till en stark upplevelse för deltagarna. Det råder ingen tvekan för läsaren att lokal teologi produceras på fler håll än i moskén.

Fernea kunde vara med vid *kraya*-samlingarna därför att hon var medföljande till en inbjuden gäst, någon som kan garantera hennes heder. Hon är där, men ändå inte deltagande (med bindestreck) och känner sig många gånger på en gång både osynlig och i fokus för allas intresse. "I sat silently, frozen by the intensity of it all, and hoping that none of the women, and especially the mullah, would not notice that I was sitting without beating my breast, without chanting or weeping – in fact without participating at all." Här sätts också främlingskapet på sin spets. "I contemplated throwing my abayah over my head, as all the other women had done, so the hawk-eyed mullah would not be able to tell whether I was crying or not" och fortsätter "she was sufficiently carried away by the force of her own words so that she wouldn't have cared" (1965, 110f.). Denna värld betraktas av Fernea, men hon är inte en deltagare. Vi är nu rätt långt från bokens inledande del med önskan om att smälta in.

Än mer kontrastrik blir skildringen av Ferneas besök i shiamuslimernas heliga stad Karbala. I månaden muharram, den första i den muslimska kalendern, firar shiamuslimerna sin viktigaste högtid med kulmen under den tionde dagen, ashura. Detta är den åminnelsehögtid då imam Husseins martyrskap återges i berättelser, poesi och sånger under recitationer och i kombination med intensiva böner. Under processioner gestaltas historien på öppna vagnar av män som med dräkter och symboler visualiserar förloppet, *taziya* – ett slags passionsspel. Den centrala punkten i martyrberättelsen är slaget på slätten utanför Karbala 680 och imam Husseins mausoleum inne i staden har genom historien varit ett eftertraktat pilgrimsmål för de flesta shiamuslimer runt om i världen, men av politiska och praktiska orsaker har det sällan varit lättillgängligt. El Nahra ligger dock inte långt från Karbala och det var lokal tradition att göra en pilgrimsresa dit fyrtio dagar efter ashura och varje stad i närheten tog med sina vagnar där Husseins martyrskap visualiserades.

Maken Robert blev avrådd från att följa med på en sådan resa; hans bekanta i El Nahra menade att de religiösa känslorna under den intensiva sorgeperioden kunde vändas i aggressivitet mot en främling. Elizabeth däremot kunde resa med en grupp kvinnor från El Nahra eftersom hennes reskamrater försäkrade att abayan skulle skydda henne och att hennes ljusa ansikte och knaggliga arabiska skulle göra att hon togs för en iransk pilgrim. Det finns visserligen tidigare europeiska reseskildringar, men Elizabeth Ferneas beskrivning av Karbala som pilgrimsmål måste sägas vara den första etnografiska dokumentationen av begivenheterna. Under sommaren 1957 var cirka en miljon människor på plats den fyrtionde dagen efter ashura och gatorna var fyllda av pilgrimer och *taziya*-processioner. I den litterära framställning växlar perspektivet mellan det som sker i Karbala som helhet och exempel från de många mer eller mindre privata ritualer som äger rum i små moskéer, pilgrimshärbärgen och hem som öppnat för släktingar och vänner. Den rika dokumentationen kunde Fernea använda i

flera andra sammanhang. Så sent som 2005 skrev hon ett bidrag för tidskriften *The Drama Review* om *taziya*-processionerna som ett av ytterst få exempel från den muslimska världen på ett slags pjäser med mänskliga (det vill säga manliga) skådespelare och därtill i ett religiöst sammanhang. Här är det gränzonen mellan religion, estetik och folklig underhållning som lyfts fram; tonen är definitivt mer akademisk, men på bekostnad av den livfulla etnografien.

Det förtjänar att upprepas än en gång att Elizabeth inte var utbildad antropolog och att detta är noterat som en komplimang snarare än kritik. Engelska var från början hennes huvudämne innan de regionala studierna kom att ta över och strävan att skriva kommunikativt fanns där från början. Det vore fel att påstå att det finns ett språkkritiskt stråk i Ferneas texter, snarare en förtröstan på den detaljerade beskrivningen. Likväl vände hon sig med tiden till bildmediet och då inte primärt foton som ofta ackompanjerar antropologiska undersökningar utan film.

Dokumentärfilmerna, några för de stora amerikanska TV-bolagen, speglar tydligt det bestående intresset för religion från tiden i Irak och Elizabeths och Roberts med åren allt större engagemang i Palestinakonflikten. Dokumentärfilmerna blev ett sätt att nå en bredare publik genom att återvända till en berättande genre. Flera av dem är också utarbetade som 'möten med röster' avsedda att representera skilda positioner, men med filmmakarnas tillit till röstens egenvärde.

Många av de shiitiska rituella praktikerna från *Guests of the Sheik* känns igen i filmen *Saints and Spirits: Religious Expression in Morocco* (1979) som berättar om kvinnors besök vid sufihelgons gravar och deras medverkan i expressiva böner och danser. Här är det snarare den kollektiva agensen som är i fokus, men med samma självklara medverkan i vad man försvarar som sin lokala tradition. Och uppenbarligen lika provocerande som mullans teologiska och rituella auktoritet.

John Maier diskuterar i sin bok *Desert Songs* (1995) en situation när han tillsammans med en kollega visade filmen för en grupp universitetsstuderande och kollegan blev djupt upprörd, inte så mycket för att den visade kvinnliga rituella aktörer som att den inte visade 'riktig islam' (1995, 64f.). Det rituella agerandet var dramatiskt, för att inte säga våldsamt, med transliknande dans och bön, offer av lamm och blod på rituellt heligt område. Allt detta, menade kollegan, var 'o-islamiskt' och han uppmanade istället studenterna att betrakta islam 'på rätt sätt'. Den undervisare som önskar göra ett lackmustest idag kan notera av vilka bibliotekens böcker som klassificeras under ämnesområdet islam och vilka som hamnar på hyllan för etnografi.

Elizabeth Fernea är inte bara en föregångare för forskare idag; hon sökte själv förebilder och fann en mycket tidig sådan i Mary Wortley Montagu (d. 1762) vars brev från den engelska ambassaden i Konstantinopel innehåller några av de allra första beskrivningarna av kvinnors liv i den muslimska världen baserade på egna observationer. I en festskrift till Nabia Abbott, en av orientalistikens pionjärkvinnor vars liv kunde vara en roman i sin egen rätt, skriver Fernea om breven och deras författare. De berömmande orden kunde lika väl ha gällt hennes egna texter. Montagus "interest in her surroundings and her remarkable openness to the values and ideas of another culture, an openness rare in any century, including our own" är ett föredöme för Fernea (1981, 330). Svårigheterna med kommunikationen av resultaten ligger för båda författarna snarast i mottagarnas fördomar, inte i kontakterna med informanterna.

Lady Mary vistades i Konstantinopel under ett och ett halv års tid 1717–1718 som medföljande maka till den engelske ambassadören. Redan hemma i London var hon en välkänd vitter och initiativrik kvinna, och hon lät varken kön, nationalitet eller sociala gränser hindra henne från att se så mycket hon bara kunde av det turkiska samhället. Hennes "Turkish Embassy Letters" som var skrivna till släktingar och uppburna författare som Alexander Pope

och John Gay trycktes första gången redan 1763. De har därefter kommit i många upplagor och präglat generationer av britters bild av Orienten.

Skillnaderna mellan de båda resande kvinnorna är uppenbara, men det är också likheterna. Inte undra på att Elizabeth Fernea långt efter Irakvistelsen skriver en text som förmedlar en stark frändskap. Deras status som medföljande innebar begränsningar såväl som friheter. De förmår båda använda det litterära i kombination med en begåvad iakttagelseförmåga, och de skriver kontinuerligt ned sina iakttagelser och reflektioner. Eftersom de båda lägger ned stort arbete på att lära sig språk och klär sig enligt lokal sed får de tillgång till miljöer som annars hade varit stängda. Båda författarna tar parti för de kvinnor de möter, väl vetandes att deras läsare har många förutfattade meningar om muslimska kvinnors livsvillkor och att observationerna tarvar förklaringar. Denna försvarsposition hos författaren är något som lever kvar länge i studiet av muslimska kvinnor och Fernea var definitivt del av den traditionen.

Elizabeth Fernea är fullt på det klara med att Lady Mary rör sig i samhällets översta skikt, både det osmanska och det diplomatiska, men tack vare kläder, språk och en aldrig sinande nyfikenhet kan hon ta sig in i miljöer – ibland helt på egen hand – som manliga resenärer före henne varken kunnat eller önskat. Det är inte utan att man anar en tillfredsställelse hos Elizabeth Fernea när Lady Montagu 1718 avfärdar tidigare reseberättelser som med stor myndighet vet att berätta om den muslimska världen: "They never fail giving you an Account of the Women, which 'tis certain they never saw, and talking very wisely of the Genius of the Men, into whose Company they were never admitted, and very often describe Mosques, which they dare not peep into" (Montagu 1965, 1, 368). Ingenting kan ersätta den egna upplevelsen tycks både Montagu och Fernea mena.

De områden Fernea prisar som särskilt värdefulla i Montagus brev skulle kunna gälla för henne själv: "religious belief and ritual, the recording of material culture and 'vie quotidienne' of early eighteenth century Turkish court life [i Ferneas fall koderna för socialt umgänge – för både kvinnor och män – med schejkens familj i traditionella arabiska stamkulturer], and the status of women" (1981, 331). Lärdomen för oss alla måste vara att de historiska källorna på långt när inte är uttömda.

Hjältinna. Dåtidens material, nutidens frågor

Bland religionsvetenskapens hjältar (och två hjältinnor) är kanske inte Elizabeth Warnock Fernea det uppenbara valet. Men i mina ögon är hon, om inte en hjälte i konventionell mening, så en föregångare. Hon var en person som inte räddes svårigheter och visade vid flera tillfällen – inte bara under Irakvistelsen – prov på mod och uthållighet i samband med sina fältarbeten; processen mellan observation in situ och bearbetningen till etnografiskt narrativ var aldrig enkel för henne. Elizabeth Fernea tog ansvar både tematiskt och metodologiskt och var med om att förändra studiet av islam som en absolut kategori till studiet av muslimer med tydlig regional förankring. Att kunna vända ett paradigm är också en kapacitet som tillkommer sagornas och legendernas hjältar.

På ett mer generellt plan hoppas jag att detta korta apropas kan skapa ett intresse för material liknande Ferneas, men som i långa stycken har varit oanvända källor i studiet av religion: reseberättelser, missionärers rapporter, dagböcker, brev och memoarer som kan innehålla värdefulla beskrivningar av vardagslivets fromhet. Betydelsefulla undantag finns dock. Med utgångspunkt i missionärsmaterial skrev exempelvis Elaine Doumato (2000) en detaljerad studie om shiamuslimska kvinnors rituella liv i Saudiarabien vid sekelskiftet 1900 och Julia Clancy-Smith (1994) om överföring av sufisk auktoritet från far till dotter vid samma tid,

grundat på dokument från den fransk-algeriska kolonialadministrationen och efterlämnat biografiskt material.

Från dansk horisont är det naturligt att dra paralleller till Henny Harald Hansens gärning. Hon har flera likheter med Elizabeth Fernea och inte endast för att båda gjorde fältarbeten i shiitiska miljöer: den inte helt raka akademiska vägen in i etnografin, skildringarna av muslimsk kultur på gräsrotsnivå, kopplingen till estetiska utgångspunkter (i Ferneas fall litteraturen och i Hansens bildkonsten och textilierna) samt att de båda fick uppleva att nå en bred läsekrets med publikationer som gjorde den muslimska världen något mindre främmande – medan den akademiska var mer avvaktande. Även om det var ålderskillnad mellan dem, Hansen var född 1900, är de i mångt och mycket barn av samma tid. Det främmande och annorlunda beskrivs av båda författarna med detaljskärpa, men med det allmänmänskliga som grundton. De representerar en tidig fas som önskade bidra till kvinnohistorien genom att ackumulera kunskap om kvinnors liv. Idag arbetar humaniora med andra teoretiska perspektiv på kön, socialt genus och maktrelationer. Både Fernea och Hansen tillhörde en generation som önskade synliggöra specifika kvinnofrågor vilket kan te sig perspektivlöst. Likväl var det den typen av undersökningar som oavvisligen utgjorde grunden för de uppgörelser som post-strukturalismen innebar.

Jag känner få andra exempel på forskare inom mina intresseområden som både under sin livstid och efter sin död varit föremål för sådana betygelser av tacksamhet och vänskap. Elizabeth Ferneas betydelse på både ett intellektuellt och personligt plan för sina studenter kan inte betvivlas. När hon dog 2008 var hon en mer känd antropolog än sin make Robert och hennes livsgärning uppmärksammas alltmer. Hon var en av pionjärerna när kvinnor började ta plats i mellanösternstudierna och identifierade nya forskningsområden där de skrev utifrån andra intressen. I *The Guests of the Sheik* vidareförmedlar hon inte bara attityder och praktiker utan tecknar scener med många parter och intressen – därmed framstår inte bokens enskilda karaktärer som determinerade av religion, kultur eller ekonomiska omständigheter utan i de flesta fall som människor som har möjliga val att göra.

Bristen på antropologisk utbildning vände Elizabeth Fernea till en fördel där hon bidrog med sin egen kontextualisering och satte enskilda människor i centrum. I jämförelse med det tillstånd av kaos och våld som Irak befinner sig i sedan 2003 och den diktatur som föregick är *The Guests of the Sheik* ett vittnesmål om ett annat Irak. Annan litteratur från 1950-talet bekräftar Ferneas bild av ett samhälle i skärningspunkten mellan regionala storkonflikter å ena sidan och optimism och framtidstro hos unga välutbildade irakier å den andra. De som är huvudpersoner hos Elizabeth Fernea är dock inte del av den progressiva vågen eller särskilt berörda av diskussionerna i Bagdad. Snarare var de objekt för elitens reformiver. Därmed skriver Ferneas en historia nedifrån: både religiöst, socialt och regionalt. Irak gick blodiga decennier till mötes där tillhörighet till sunni eller shia förblev avgörande i landets politiska konflikter medan kristna och judar blev alltmer marginaliserade.

I sitt minnesord har Jenny B. White återgivit Elizabeth Ferneas något kärva kommentar om att hålla styr på sina prioriteringar: "You always have a choice. You can take a nap, or you can write" (2009, 62). Det är inte troligt att den unga Elizabeth Fernea under de många långa dagar hon tillbringade på egen hand i den lilla staden El Nahra ens kunde föreställa sig som författare, än mindre som akademisk lärare. Men hon förde konsekvent sina anteckningar med stringens och blick för vad som betydde något för människor. Det fortsatte hon med under de följande 50 åren. Och hon blev till slut en hjälte både för generationer av studenter i Austin och för forskare som försökt beskriva och analysera vardagens fromhet.

LITTERATUR

- Ariëns, Ilva and Ruud Strijp
1989 "Anthropological Couples: In the Field and Beyond", *Focaal* 10, 5–24.
- Bowen, John R.
1993 *Muslims through Discourse*, Princeton University Press.
- Bejjit, Karim
2012 "Female Spaces, Cross-cultural Encounters: Elizabeth Fernea and the Moroccan Experience", *The Journal of North African Studies* 17, 491–501.
<https://doi.org/10.1080/13629387.2012.658645>
- Cattell, Maria
2006 "Voices of Women Anthropologists. Autobiography, Social History, and Anthropology" in Maria G. Cattell & Marjorie M. Schweitzer, eds., *Women in Anthropology: Autobiographical Narratives and Social History*, Left Coast Press.
- Clancy-Smith, Julia
1994 *Rebel and Saint: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters: Algeria and Tunisia 1800–1904*, University of California Press.
- Deeb, Lara & Mona Harb
2013 *Leisurely Islam: Negotiating Geography and Morality in Shiite South Beirut*, Princeton University Press.
- Doumato, Eleanor Abdella
2000 *Getting God's Ear: Women, Islam, and Healing in Saudi Arabia and the Gulf*, Columbia University Press.
- Fernea, Elizabeth Warnock
1965 *Guests of the Sheik*, Doubleday.
1970 *A View of the Nile*, Doubleday.
1975 *A Street in Marrakech: A Personal View of Urban Women in Morocco*, Doubleday.
1981 "An Early Ethnographer of Middle Eastern Women: Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762)", *Journal of Near Eastern Studies* 40, 329–338. <https://doi.org/10.1086/372902>
2005 "Remembering Ta'ziyeh in Iraq", *The Drama Review* 49, 130–139.
<https://doi.org/10.1162/105420405774763005>
- Fernea, Robert
1970 *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority among the El Shanana of Southern Iraq*, University of Texas Press.
- Fernea, Robert & Elizabeth Warnock Fernea
1989 "The Practicing of Our Marriage", *Focaal* 10, 36–44.
1997 *The Arab World: Forty Years of Change*, Anchor/Doubleday.
2002 *Remembering Childhood in the Middle East: Memoirs from a Century of Change*, University of Texas Press.
- Fernea, Robert & Wm. Roger Louis
1991 *The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited*, Centre of Middle Eastern Studies.
- Flaskerud, Ingvild
2010 *Visualizing Belief and Piety in Iranian Shiism*, Routledge.
- Gade, Anna M.
2004 *Perfection Makes Practice: Learning, Emotion and the Recited Quran in Indonesia*,

University of Hawaii Press.

Hassan, Fayza

2001 "Elizabeth Warnock Fernea: Part of It All", *Al-Ahram* 527.

Maier, John

1995 *Desert Songs: Western Images of Morocco and Moroccan Images of the West*, State University of New York Press.

Rasmussen, Anne K.

2010 *Women, the Recited Quran, and Islamic Music in Indonesia*, University of California Press.
<https://doi.org/10.1525/california/9780520255487.001.0001>

Raudvere, Catharina

2002 *The Book and the Roses: Sufi Women, Visibility, and Zikir in Contemporary Istanbul* (Transactions 12), Swedish Research Institute in Istanbul/I.B. Tauris.

Schielke, Samuli

2012 *The Perils of Joy: Contesting Mulid Festivals in Contemporary Egypt*, Syracuse University Press.

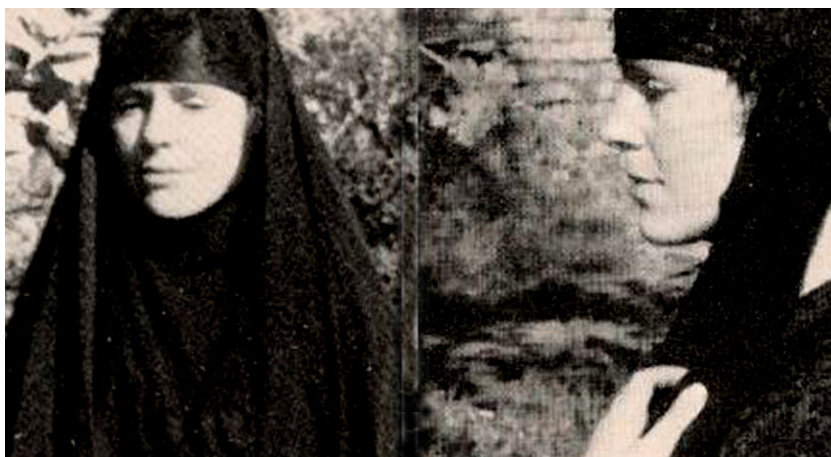
Webber, Sabra J.

2009 "Elizabeth Warnock Fernea", *Review of the Middle East Studies* 43, 151–152.
<https://doi.org/10.1017/S2151348100000562>

White, Jenny B.

2009 "In Memoriam: Elizabeth Warnock Fernea", *Middle East Report*, No. 250:62.
www.modernity.ku.dk/research/the-study-of-islam-as-lived-religion/

*Catharina Raudvere, professor, fil.dr
Institut for Tværkulturelle og regionale studier, Københavns Universitet
raudvere@hum.ku.dk*

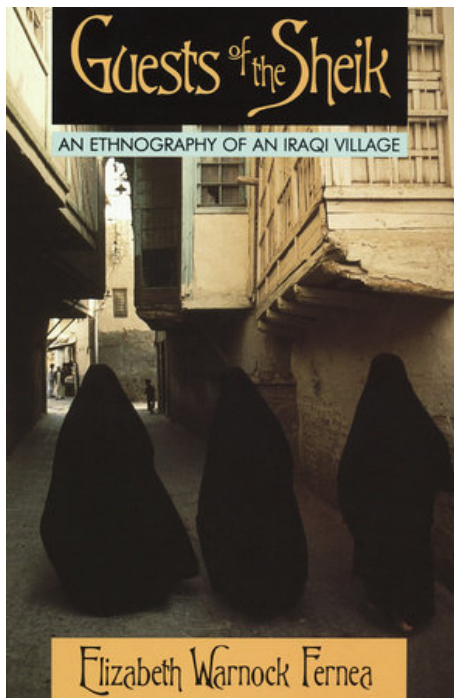

Elizabeth Fernea under sin tid i El Nahra (verklighetens Dagharah) i södra Irak då hon valde att följa den lokala klädkoden och normerna för vad som ansågs vara lämpliga miljöer för en kvinna att vistas

?

Elizabeth Fernea på
Center for Middle
Eastern Studies, Uni-
versity of Texas, Aus-
tin

I de senare upplagorna av
Gusts of the Sheik är möter
oss en mörk bild med
kvinnor i svart abaya i en
trång gränd på väg ut ur
bilden. Gestalterna vänder
ryggen mot betraktaren,
eller skall man tolka fotot
som en inbjudan att följa
efter för att lära känna
något annars dolt

Den danska etnografen Henny Harald Hansen (1900–1993) gjorde flera fältarbeten bland kvinnor i olika shiitiska samhällen och liksom Elizabeth Fernea måste hon räknas till religionsantropologins föregångare. På detta foto från en vistelse i de kurdiska delarna av Irak 1957 bär hon dock inte lokal klädsel. Båda utgick från att inlevelsen var nyckeln till en möjlig kulturell översättning. © Nationalmuseet, København